

RAZPRAVE — RELAZIONI

TRST V SLOVENSKI POLITIČNI MISLI DO PRVE SVETOVNE VOJNE

Janko Pleterski*

UDC 945.333(=863)»—1914«

Janko PLETERSKI, university professor at the Faculty of Philosophy at the University of Ljubljana, 61000 Ljubljana, Yu: TRIESTE IN SLOVENE POLITICAL THOUGHT UNTIL THE FIRST WORLD WAR.

The general historical problem of the relations between the city and the surrounding provinces has, in the case of Trieste, additionally been a national problem of the relations of an Italian town towards its Slovene surroundings and hinterland. In Italy, where no ethnic differences existed between towns and their surroundings, prevailed the tradition that the provinces should follow the centre of civilization, i. e. the city. It was just the other way round with Slovenes. Cities — enclaves should follow the ethnic character of the surrounding provinces. The problem was aggravated by the fact that, towards the end of the period discussed, Trieste came to be regarded, not only by Tuma and the social democrats, as the gravitational centre of the Slovene national development. The author argues the opinion that, in their political activity, Slovenes in this big port had enjoyed the support or the sympathies of the Vienna court, for it had been planned that, in the event of war between Austria-Hungary and Italy, not only some Italians but also Slovenes be arrested.

Obči zgodovinski problem odnosa med mestom in njegovo okolico, problem njunih gospodarskih, socialnih in civilizacijskih razmerij, se je v primeru Trsta postavil tudi kot nacionalni problem, kot vprašanje razmerja tradicionalno italijanskega mesta do ožje in širše slovenske okolice in zaledja. Glede na to, da leži Trst zelo blizu etnične meje med slovenskim in italijanskim življem, t. j. meje ob Soči med strnjeno italijansko in strnjeno slovensko agrarno naselitvijo, se je vprašanje tržaškega mesta vključilo tudi v problem globalne razmejitve nacionalnih ozemelj. V splošnem se je v 19. st., ko gre za dokončno politično (državno) oblikovanje evropskih narodov, takšno vprašanje postavljalo na številnih področjih Evrope, na katerih so se stikali in tudi prežemali različni nacionalni elementi. Z nastopanjem italijanskega risorgimenta se je isto vprašanje najavljalo tudi v stičnih področjih med Italijani in južnimi Slovani. Prav dejstvo, da je bil, zaradi zgodovinskih ekonomsko-socialnih faktorjev, italijanski živelj na področjih vzhodno od Soče skoraj izključno le mestni, medtem ko so množice prebivalstva na podeželju bile strnjeno slovenske (ali hrvatske), se je problem razmejitve kompliciral.

Na ozemlju Italije same se vprašanje razmerja med mestom in vasjo ni postavljalo kot etnično vprašanje, saj etničnih razlik med obema ni bilo. Seveda

* Dr. Janko Pleterski, redni profesor, Filozofska fakulteta v Ljubljani, Aškerčeva 12.

pa se je tudi tukaj pojavljalo splošno vprašanje odnosa mesta in vasi, pri čemer se je v Italiji že zdavnaj uveljavila tradicija, po kateri se mesto smatra kot naravno središče civilizacije, katerega usodi naj sledi tudi podeželje. Takšno praktično-politično tradicijo so prevzemali tudi italijanski meščani Trsta, zlasti potem, ko se je tudi v Trstu samem (po l. 1861) udomačil iredentizem. V dejanskih etničnih razmerah Trsta in zaledja pa je takšna analogija mogla ustvarjati le konflikte.

Pri Slovencih (in Hrvatih) je bilo pojmovanje tega vprašanja ravno nasprotno. V procesu socialnega in političnega razvoja slovenskega naroda se je uveljavljalo načelo — tako nasproti italijanskemu kot tudi nasproti nemškemu mestnemu prebivalstvu — da mora politična meja narodnega ozemlja slediti etnični meji, t. j. meji kompaktne slovenske agrarne naselitve in da morajo mesta — enklave znotraj teh meja slediti etničnemu značaju svoje okolice.¹ To načelo je slovenskemu nacionalnemu razvoju nalagal življenjski položaj, ko so se iz stanja »nehistoričnega« naroda, politično neenakopravnega, omejenega, zlasti v mestih, na socialno, politično in kulturno podrejene plasti prebivalstva naglo dvigali v narod s kompletno socialno strukturo. V podobnem položaju so bili tudi Čehi, Romuni na Ogrskem, Ukrajinci, Slovaki, Nemci na zahodnem Ogrskem (današnji Burgenland-Gradiščanska), Poljaki v zgornji Sleziji in delih Pruske, Letonci, Estonci, Belorusi. Na zahodu deloma Flamci; in le zato, ker se tam etnični narodi niso razvili v politične, se podobni problemi niso pojavili pri Valižanih, Bretoncih, Baskih in drugih etničnih skupnostih. Tudi nacionalna emancipacija Slovencev ne bi bila mogoča brez mest na slovenskem ozemlju, brez njihove etnično-politične prilagoditve. Še bolj zgodovinsko upravičena pa je bila tam, kjer je neslovenska plast meščanov svojo politično vladajočo pozicijo ohranjela predvsem z obrambo političnih privilegijev, s postavljanjem ovir demokratizaciji političnega sistema. V takšnem razmerju do slovenskega političnega gibanja so bila skoraj vsa pomembnejša mesta na slovenskem ozemlju, celo Ljubljana sama je bila izjema le deloma. Tako se vprašanje Trsta za slovensko politično gibanje ob njegovem nastopu v l. 1848, po svojem tipu ne postavi kot nekaj izjemno novega.

Zanimivo v zvezi s temo posvetovanja je dejstvo, da je ravno dr. Henrik Tuma to praktično načelo slovenskega političnega gibanja utemeljeval tudi v širših socioloških dognanjih. Tako je na X. zboru Jugoslovanske socialdemokratske stranke 25.—26. decembra 1917 dejal: »Za vse enake (jezikovne) otoke (kot sta Maribor in Celje), ali so že slovenski, laški in nemški, velja načelo francoskega sociologa Morgana: da je pri mešanih pokrajinah merodajna večina kmečkenga prebivalstva, ki kompaktno objema mesto in kateremu služi za gospodarski centrum.«² Kmalu za tem je isto načelo uveljavila tudi teritorialna organizacija Sovjetske Zveze.

Zamisel Zedinjene Slovenije kot pglavitne točke prvega slovenskega narodnopolitičnega programa — formuliran je bil v času marčne revolucije l. 1848 — vključuje celotno slovensko etnično ozemlje, pojmovano po prej omenjenem načelu, torej tudi Trst. Podobno kot je ideja Zedinjene Slovenije zakoreninjena v zgodovinski izkušnji Napoleonovih Ilirskih provinc, je v tisti dcbi

¹ Prim. skupne teze italijanskih in jugoslovanskih zgodovinarjev o italijansko-jugoslovanskih odnosih v l. 1860—1920. Za zdaj so objavljene le v italijanskem jeziku v reviji *Cultura e scuola*, Gennaio-Marzo 1971, N. 37.

² Zgodovinski arhiv KPJ, V. knjiga: Socialistično gibanje v Sloveniji, Beograd 1951, str. 313.

zakoreninjena tudi izkušnja z zahodno mejo te nove politične tvorbe, z mejo na Soči in s politično vključitvijo Trsta. Ali je le naključje, da je v istem letu 1811, ko je Valentin Vodnik objavil svojo politično pesnitev »Ilirija oživiljena«, član razsvetljskega »Kabineta Minerve« v Trstu Franul de Weissenthurn tamkaj izdal italijansko-slovensko slovnico z Vodnikovim posvetilom?³

Najpomembnejši načrt za etnično federalizacijo Avstrije, ki ga je rodilo leto 1848, t. j. »program (nemške) leve avstrijskega državnega zbor« — Nemškemu društvu na Dunaju ga je predložil sudetsko-nemški liberalni politik dr. Ludwig Löhner — je kot federalno enoto poleg nemške, češke in poljske Avstrije predvideval tudi ustanovitev italijanske in slovenske Avstrije. Italijanska Avstrija naj bi obsegla Trentino, Istro, Trst, italijanski del Goriške in Dalmacijo.⁴ Ob tem je slovenski liberalno usmerjeni publicist in geograf (avtor zemljevida Slovenije) Peter Kozler še isto leto napisal brošuro, v kateri je nastopil proti takšni razmejitvi, ker da ni v skladu z etničnim načelom, izraženim v prvi točki programa (vsakemu narodu avtonomija v okviru jezikovnih meja, ne oziraje se na obstoječe kronovine).⁵ Dalmacijo je treba pridružiti k Hrvaški, ali pa naj bo samostojna federalna enota; celotno Ilirsko Primorje (Goriška kresija, mesto Trst, Istra z otoki) pa naj se pridruži slovenski Avstriji, kateri bi »ob popolni izvedbi načela nacionalnega zedinjenja« morali pripasti tudi Slovenci v »delegaciji Videm«, t. j. beneški Slovenci. Kozler zavrača Dantejeve verze o Kvarnerju kot meji Italije, meni, da bi izločitev italijanskih delov Primorja — med njimi našteje: okraje Tržič, Gradiška, Krmin in mesta oz. trge Gorica, Trst, Milje, Koper, Piran, Izola, Umag, Buje, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Labin, Buzet — bila nepraktična z geografskega vidika; dopušča njihovo avtonomijo na ravni municipijev in okrajev, a ne na deželnem. Italijani na Primorskem bodo avtonomni v šoli, cerkvi, občini, okraju in okrožju. Kozler sicer predvideva, da se bodo upirali takšni ureditvi, a odgovarja: če niso zadovoljni z enakopravnostjo, potem imajo skrite misli, žele podkopati načelo enakopravnosti.

Do kakega stika ali celo dialoga med slovenskimi politikami in pa Italijani v Trstu v l. 1848 ali 1849 ne pride, čeprav je tedaj tudi v Trstu občutiti mazzinijansko misel o osvobodilnem sodelovanju z južnimi Slovani in njihovi enakopravnosti. Poglavitni vzrok je pač pozni nastop slovenskega političnega gibanja in razmere, ki so ga usmerile k iskanju zaslombe v državi Habsburgov. Eden izmed elementov omenjenih razmer je bil povezan ravno s Trstom. Velika Nemčija, ki jo je terjala nemška levica, bi se morala združiti v mejah Nemške zveze, na jugu torej vključno s slovenskim ozemljem in Trstom. Argumenti niso bili samo zgodovinskega, temveč predvsem tudi gospodarsko-političnega značaja. Trst naj bi bil južno pristanišče Velike Nemčije in pot do njega mora biti Nemčiji zagotovljena. Pot iz Nemčije do Trsta je vodila čez slovensko ozemlje, kar pomeni, da so zagovorniki takšne Nemčije neogibno odklanjali slovenska prizadevanja po politični osamosvojitvi. Celotni redki liberalni Nemci, ki so Slovence poznali in jim bili naklonjeni, so ravno z argumentom Trsta in poti do njega zavračali možnost osamosvojitve Slovencev. »Na vsa

³ Vincenc Franul de Weissenthurn (1771—1817), Saggio grammaticale italiano-crangnolino. Izbrane pesmi Valentina Vodnika. Izbral in uredil Alfonz Gspan, Ljubljana 1958, 75, 199.

⁴ Rudolf Wierer, Der Föderalismus im Donauraum. Graz-Köln 1960, 34—35.

⁵ Peter Kozler, Das Programm der Linken des Osterreichischen Reichstages mit Rücksicht auf Slovenisch und Italienisch Osterreich. Wien 1849.

poželenja (Slovencev) po ločitvi,« je 3. julija 1848 v »Klagenfurter Zeitung« pisal nemški koroški pesnik, zmerno liberalni publicist in občudovalec Prešernovega pesništva Vinzenz Rizzi, »imamo eno samo besedo odgovora, žalostno, neizprosno: politična nujnost. Posest Trsta in poti do njega, je življenjsko vprašanje Nemčije — to je njeno edino južno pristanišče.« — To je tisti »Drang nach Süden«, brez katerega ni mogoče prav razumeti povezanosti procesa slovenske emancipacije s svobodo Trsta (in obratno!).

Prvi politični stik tržaških italijanskih narodnjakov z južnoslovanskim zaledjem in z vprašanjem njegove razmejitve z Italijo se izvrši šele desetletje pozneje. Medtem je tržaška demokratska in republikanska »mladina iz leta 1848 dozorela v moče« in tudi Pacifico Valussi se v »Porta Orientale« pokaže v novi luči. Namesto domačih Italijanov, Slovencev in Hrvatov kot enakovrednih subjektov, nastopi le en sam — »Italija«, v njenem imenu se začrtajo meje, domače ljudstvo postane objekt, ne gre več za sožitje, temveč za nadvlado, za Slovence in Hrvate se kot »izhod« postavi načelo asimilacije. Že po porazu Avstrije izda v letu 1859, sozačetnik hrvatskega pravaštva Evgen Kvaternik, v Parizu brošuro »La Croatie et la confédération italienne«, v kateri zahteva za Hrvatsko (ki po pravaškem pojmovanju obsega tudi slovenske dežele) celo Istro in okrožje Gorice. Po posredovanju Tommasea objavi nato v Valussijevem listu »Perseveranza« (6. april 1860) članek, s katerim želi začeti diskusijo o mejnem vprašanju in kjer brani z etničnimi argumenti mejo na spodnjem toku Soče, čeprav se zaveda vprašanja Trsta in istrskih obalnih mest. Edini odziv je pripomba uredništva: edino prava in možna meja Italije je tista, kot jo za Rimljani postavlja Dante — na Kvarnerju...⁶

Mejno vprašanje se odpre znova v letu 1866. Slovensko časopisje se zavzema za etnično mejo, od Beneške Slovenije do izliva Soče. Priključitev beneških Slovencev Italiji — prvo znamenje, da grozi slovenskemu ozemlju v dobi nastajanja nacionalnih držav splošno meddržavno razkosanje — je bila nagib za znano »taborsko gibanje« (1868—1871), ki naj bi pokazalo opredelitev Slovencev za Zedinjeno Slovenijo. Tudi zdaj se v to enoto redno vključuje tržaška okolica, večidel tudi mesto samo, a vselej obenem z zahtevo po upravni ločitvi mesta od okolice; s tem se posredno izraža priznanje posebnega socialnega in etničnega značaja mesta ter njegova avtonomija. Pojavljajo pa se tudi mnenja (program pisatelja in filozofa Janka Pajka leta 1869), naj bo od okolice ločeni Trst svobodno mesto s posebnim deželnim zborom.⁷

Soseščina novozedinjene Italije in njene ozemeljske težnje so med Slovenci vedno znova porajale misli, da je avstrijska država zainteresirana na njihovem narodnostnem razvoju, ker bi se s tem okrepila meja nasproti Italiji. Pa vendar avstrijski državni vrhovi niso nikoli sprejeli misli, da bi zaradi Italije bilo umestno ugoditi zahtevi po slovenski avtonomiji. Čisto izjemen in epizoden dogodek je bilo srečanje notranjega ministra dr. Giskre s slovenskim prvakom dr. Bleiweisom februarja 1869 v Ljubljani, ko vsebina pogovora sicer ni bila objavljena, a so na Dunaju časniki trdili, da je Giskra dejal, da bi upravno združenje Slovencev moglo postati potrebno glede na mejne razmere.⁸

⁶ Ivo Juvančič, Pojav italijanskega iredentizma in vprašanje asimilacije. »Razprave in gradivo«, Institut za narodnostna vprašanja v Ljubljani, 1960, št. 1, 135—149.

⁷ Janko Pajk, Izbrani spisi, 19—22. Cit. po: Jera Vodušek, Koncepti zedinjene Slovenije od 1848 do 1873 (diplomsko delo, Filozofska fakulteta v Ljubljani).

⁸ Isto delo J. Voduškove.

Prvi skupno od Slovencev, Hrvatov in Srbov (z ozemlja habsburške monarhije) sprejeti jugoslovanski program (Ljubljana, 1.—3. december 1870) je urednik v Trstu izhajajočega »Primorca« Vekoslav Raič izrecno povezal s Trstom, ki naj bo del Jugoslavije.⁹ Raič je sicer poudarjal, »nevarnejši sovražnik od Laha je Nemeec« in je združenje vseh južnih Slovanov — tudi Srbov in Bolgarov — postavljajl proti tej nevarnosti, toda glede Italijanov v Trstu in sploh v Primorju se je vendarle izražal zelo oblastno. V podobnem tonu mu je odgovorilo glasilo tržaških mazziniancev »Il Vessilo rosso«, češ, Slovenci nimajo ne Danteja ne Macchiavellija, so barbari, avstrijsko ozemlje si razdelita Italija in Nemčija, ki ne bo dopustila, da bi Slovani gospodovali na Jadranu.¹⁰ Bilo je več kot očitno, da kake pripravljenosti na dogovor ni bilo v stališčih nobene strani.

Vprašanje razmerja Slovenije in Trsta se tisti čas ni presojalo enako v vsej slovenski politiki. Neposredno proti stališču »Primorca« se je v mladoslovenskem »Slovenskem narodu« oglasil dopisnik iz Maribora, ki je menil, »Slovenija ne sme svoje roke stegniti po Trstu«. Jeseni 1871 pa je zmerno liberalni Radoslav Razlag — ravno tedaj ga je Hohenwartova vlada potrdila kot deželnega glavarja na Kranjskem — naznanil, da hoče v Ljubljani v nemškem jeziku izdajati list z značilnim naslovom »Adria«, ki bo »obdeloval politiko, narodno gospodarstvo in društveno življenje s posebnim ozirom na jugoslovanske kraje jadranskega morja in bližnje dežele.«¹¹ Edina izdana številka ni še najdena. Obris Razlagovega koncepta pa je mogoče znaznati v podatku, da je 26. marca 1874 predlagal v državnem zboru ustanovitev »internacionalne univerze južnih dežel v Ljubljani« s predavanji v nemškem, slovenskem, italijanskem in »ilirskem« jeziku.¹²

Za splošni odnos Slovencev do protiavstrijskih Italijanov na Primorskem v teh letih liberalno-germanizacijskega režima so značilne okoliščine dveh procesov proti italijanskim iredentistom septembra 1878 v Ljubljani. Ljubljanska porota je bila izbrana na zahtevo državnega pravdnštva v Trstu. Deželni predsednik Kallina je vznemirjeno poročal predsedniku vlade Auspergu, da vlada v Ljubljani atmosfera, v kateri ne bo hotel noben porotnik slediti pričakovanjem državnega pravdnštva. Zagovor enega obeh obtožencev v drugem procesu (Felice Bennatija iz Kopra, pozneje italijanskega istrskega poslanca v državnem zboru) je prevzel dr. Valentin Zarnik, vodilna glava Mladoslovencev. Po vladnem poročilu je Zarnik v svojem zagovoru »šel tako daleč, da je trdil, da hoče skupni zatiralec napraviti iz Slovencev rablje Italijanov, kar se pa ne bo nikdar zgodilo«. Porota je zavrnila obtožbo veleizdaje. Po sodbi so oproščena obtožena sprejeli v ljubljanski Čitalnici s petjem Garibaldijeve himne, na železniško postajo pa ju je pospremilo »več sto ljudi iz najbolj izbrane ljubljanske družbe«.¹³

V času Taaffejeve vlade (1879—1893), ko je v slovenski politiki zahteva po Zedinjeni Sloveniji iz razlogov oportunističnosti potisnjena v ozadje, ostaja v ozadju tudi zanimanje za razmerje Slovenije in Trsta. Tudi v teh letih pa dokazuje Fran Podgornik, liberallec, ki vidi v narodnostni federalizaciji Avstrije in kulturnem vseslovanstvu bodočnost za Slovence, da spada Trst po načelu narodne

⁹ Primorec, Trst, 1. januar 1871, št. 1.

¹⁰ Primorec, 15. januar in 16. april 1871, št. 2 in 8.

¹¹ Primorec, 10. september 1871.

¹² Slovenski biografski leksikon, 9. zv., str. 53—55 (Silvo Kranjec).

¹³ L(avo) C(ermelj), Proces proti italijanskim iredentistom v Ljubljani. Misel in delo, V., junij-julij 1939, št. 6—7. Avtor se naslanja na članek, ki ga je objavil Giovanni Quarantotti v La Porta Orientale, maj-junij 1939.

avtonomije »v okrožja večjih kompaktnih mas«, t. j. v slovensko oz. jugoslovansko federalno enoto (1889).¹⁴

Aktualizira se vprašanje razmerja s Trstom za slovensko politiko zopet pred koncem stoletja, ko se ob izkušnji z Badenijevo krizo pri Slovencih okrepi jugoslovanska državnopravna orientacija. Razmišljanja pa dajejo zdaj Trstu nov pomen. Tačas je v mestu samem asimilacija slovenskega elementa že močno zastala, tu je zdaj med slovenskim urbanim prebivalstvom razraščena že razvejana socialna struktura, od meščanstva do proletariata, izražena tudi v razredno ločenih političnih, kulturnih in gospodarskih organizacijah. Slovenski element v Trstu je zdaj sposoben samostojno participirati na izjemnem gospodarskem razvoju mesta v funkciji zaledja. Ob tem naglem vzponu se pri mladem slovenskem meščanstvu z novim optimizmom obnovi Raičevo zaupanje, da čas in razvoj delata za odločilno uveljavitev Slovencev, a tudi Hrvatov v Trstu. Zdelo se je, da se potrjuje prognoza Pacifica Valussija iz l. 1856, ko je kot prvi Italijan takole slikal bodoči razvoj v Primorju za primer, da se asimilacija Slovencev in Hrvatov ne bi nadaljevala: »...Nastala bi tekma med obema sosednima, različnima civilizacijama, v kateri bi ena stran skušala nadvladati drugo. Toda v tem primeru bi se tekma končala vselej v prid manj civilizirane stranke, bolj delavne, bolj vztrajne v naporih...¹⁵ Pojavi se torej misel o Trstu kot poglavitnem gospodarskem, postopoma pa tudi kulturnem in političnem središču za Slovence, središču, ki bo tudi vozlišče njihovih jugoslovanskih povezav. Z nasprotnega razrednega stališča, a s podobnimi preudarki, vidi tudi slovensko delavstvo zase perspektivo, družbeno osvobodilnega boja s Trstom kot središčem. Njegova prednost v primerjavi z meščanskim konceptom je bila mednarodna solidarnost z italijanskim delavstvom, idejno in družbeno utemeljena perspektiva socialistične, nekonfliktne rešitve nacionalnega vprašanja v tem mestu.

V narodni politiki je idejo o novi vlogi Trsta prvi izrazil 20. septembra 1899 mladi hrvatski politik Stjepan Radić, ki ni imel samo bogate izkušnje iz stikov s slovenskimi študenti v Pragi, temveč je pravkar tudi diplomiral na Visoki šoli za politične vede v Parizu s tezo »La Croatie actuelle et les Slaves du Sud«. S. Radić je ugotavljal, da Slovenci omahujejo: eni utrujejo Ljubljano kot središče, drugi iščejo opore pri Čehih in Poljaki, tretji vidijo rešitev v Veliki Hrvatski. On pa jim svetuje: kot središče izbrati Trst in sporazumeti se vsaj z istrskimi Hrvati; tu okrog naj se zbero vse slovenske dežele; ne zanašati se na druge, opirati se neposredno na slovensko ljudstvo, a iskati si zaveznikov in prijateljev.¹⁶ V slovenski publicistiki beremo prvo opredelitev osrednje vloge Trsta v reviji radikalno narodnih študentov »Jug«, ki je izhajala v l. 1901 na Dunaju (Franc Derganc, med sodelavci Niko Zupanič). V prvi številki je »dr. X« najprej apeliral na avstrijsko vlado, naj spozna in politično prizna pomen Slovencev za zavarovanje Trsta (»Avstrija mora izročiti Trst — avstrijske Termopile — Slovincem...«), nato pa pravi: »Sicer pa imamo tudi mi Slovenci sami dovolj povoda, da napnemo vse moči, da čim prej dobimo Trst popolnoma v svoje roke... Slovenci živimo v srcu Evrope, na obali Jadranskega morja, kjer se križajo interesi vseh evropskih držav, ker se bo tu koncentrirala v bližnji bo-

¹⁴ Janko Pleterski, Jugoslovanska misel pri Slovencih v dobi Taaffejeve vlade. Zgodovinski časopis, XXIX, 1975/3-4, št. 265-268.

¹⁵ Glej op. 6.

¹⁶ Slovansky Přehled, II, 1900, str. 36.

dočnosti vsa trgovina na Sredozemskem morju; Slovenci smo najbližje Balkanu, hvaležnemu odjemališču vseh industrijalnih izdelkov. Tako nam narava sama kaže pot v bodočnost, pot trgovine in obrtnije... Priskrbeti moramo našim trgovcem in obrtnikom najprej primerno središče, od koder se bodo svobodno gibali na vse strani, priskrbeti jim moramo zavod, kjer se bo vzgajal krepak, zaveden naraščaj. To središče bodi — Trst, ta zavod bodi — slovenska trgovska akademija v Trstu. Zato moramo Slovenci postaviti v svoj gospodarskopolični program na prvo mesto Trst in združiti vse moči, da pride skoro v roke slovenskih trgovcev in podjetnikov.«¹⁷ V svojem mladostnem optimizmu si ta slovenski meščan ni belil glave z vprašanjem, kako z italijanskim življenjem v Trstu, vprašanje slovenskega ljudstva, ki je nanj opozarjal S. Radić, pa je identificiral s samim seboj; njegova jugoslovanska usmeritev je utilitarno-racionalistična.

Najzgodnejši in najbolj stvarni izraz usmeritve k Trstu kot središču opazimo v slovenskem delavskem gibanju. Neposredno po narodnostno-organizacijski osamosvojitvi slovenskih socialnih demokratov v posebno Jugoslovansko socialno demokratično stranko (JSDS) l. 1896, se glasilo stranke »Delavec« preseli v Trst. Tukaj izhaja potem do l. 1905 tudi njegov naslednik »Rdeči prapor«. Tudi sam izvršilni odbor JSDS se l. 1900 preseli v Trst. Iz razmer v Trstu izrastejo tudi nekatere izvirne zamisli v JSDS. To so predvsem ideje voditelja stranke Etbina Kristana o kulturni avtonomiji narodov, zasnovani na osebnem načelu, ki rastejo iz tržaških pa tudi istrskih razmer.¹⁸ Generalna stavka l. 1902 v Trstu, z vsemi njenimi dramatičnimi dogajanji, ni bila samo stvar italijanske socialne demokracije v Trstu, temveč je bila tudi največji razredni spopad slovenskega proletariata v dobi habsburške monarhije. Lloydovi kurjači, ob katerih se spopad začne, so bili večidel Slovenci, pa tudi med 14 padlimi žrtvami represije je večina Slovencev. Tržaška generalna stavka in njen dramatični razplet sta bila v slovenski javnosti in pri slovenski socialni demokraciji sprejeti kot tudi njuna stvar.¹⁹ Po tržaški stavki se gibanje širi v slovenskem in hrvatskem zaledju, nekaj tednov pozneje je velika stavka gradbenih delavcev v Ljubljani, v kateri sodelujejo tudi italijanski delavci.²⁰ Povezanost Trsta in zaledja v delavskem gibanju, njegova središčna vloga, sta očitno dejstvo.

V letu 1903 je Trst začetnik drugega velikega političnega gibanja, ki seže v Slovenijo in Dalmacijo. S tržaškim slovensko-hrvatskim protestnim shodom se začne množično solidarnostno gibanje proti vladnemu nasilju v banski Hrvatski. Vrste se veliki protestni shodi potem še v Ljubljani, Gorici, Šempetru, Nabrežini, Celju, Slovenj Gradcu in še drugih, manjših krajih. V tem gibanju sodelujejo vse slovenske stranke, posebno iniciativno tudi JSDS; prav ona spodbuja slovensko meščansko politiko k večji radikalnosti v odporu proti vladni politiki. To gibanje, na čelu s Trstom, je bilo nepričakovano močan izraz jugoslovanske usmerjenosti Slovencev, ki je zelo vznemiril dunajsko vlado, mo-

¹⁷ Jug, Dunaj, 1. januar 1901, št. 1, str. 11—14.

¹⁸ D. K. (Dušan Kermavner), O političnem liku Etbina Kristana, Naši razgledi, 5. december 1953, št. 24. — Janko Pleterski, Nekaj vprašanj slovenske zgodovine v desetletju 1894—1904. Zgodovinski časopis, 31, 1977, str. 12—13.

¹⁹ D. Foretić, Generalni štrajk radnika v Trstu in povodu štrajka Lloydovih ložaca god. 1902. Pomorski zbornik, II, 1962, str. 1674—1698.

²⁰ Jože Šorn, Stavka ljubljanskih stavbnih in mizarских delavcev v maju 1902. Kronika, XV, 1967, št. 3, str. 121—128. — J. Pleterski, delo navedeno v op. 18, str. 13—14.

narha in tudi vojsko. V Dalmaciji pa je vse to dogajanje sprožilo pobudo za tako imenovani »novi kurs« hrvatske politike.²¹

»Novi kurs« temelji na preudarku, da poglobitna nevarnost ne preti od Madžarov, marveč od nemškega imperializma in Dunaja kot njegovega predstavnika; proti tej nevarnosti naj se združijo vsi, ki so ogroženi, Hrvatje in Srbi, madžarska opozicija, protiavstrijsko usmerjeni Italijani tako v Dalmaciji in sploh v Avstriji kot tudi v Italiji. »Novi kurs« poskusi operacionalizirati obstoj nemškega »Drang nach Süden«, k Trstu, za sporazum z iredentisti v Italiji o delitvi sfer v avstrijskem Primorju, pri čemer prepušča Trst z okolico, zahodno Istro, Furlanijo, priložnostno tudi Gorico, italijanski strani. Ne upošteva Slovencev kot enakopravnega subjekta. Izogiba se tudi Italijanov v Primorju, ker odklanjajo vsakršno delitev in ker odklanjajo misel na zagotovila narodnostnega obstoja primorskim Slovincem in Hrvatom, če bi pripadli Italiji. V Začetku l. 1906 pride na pobudo »novega kursa« v Trst predstavnik iredentistov iz Italije, neki profesor Racca, z namenom dobiti od tržaških Slovincem in istrskih Hrvatov pristanek na pripadnost Italiji. Odgovor je odločen »Ne!« Slovenci in istrski Hrvatje ne morejo biti »kompenzacijski objekt!« Sporazum je možen, a ne brez nas!²² — Negativna izkušnja z »misijo profesorja Racca« v letu 1906 je utemeljila drugačno stališče nekdanjih voditeljev »novega kursa«, predvsem samega dr. Anteja Trumbića, do Slovencev in glede etnične meje Jugoslavije na Soči pičlo desetletje pozneje, ob »misiji Carla Gallija« v začetku leta 1915.

Na podoben način, vendar s pozitivnim predlogom slovenske stranke v Trstu, se je končal drug poskus doseči sporazum z avstrijskimi Italijani. Marca 1904 je Slovanska zveza v državnem zboru (predsednik dr. Ivan Šušteršič) po posredovanju Čehov, ki so želeli okrepiti opozicijski blok z glasovi italijanskih poslancev, začela pogajanja z le-temi. Tržaški Slovenci tedaj (1897—1907) v državnem zboru niso imeli poslanca, a tudi sicer o pogajanjih niso bili obveščeni. Šlo je za sporazum na sledečih elementih: italijanski poslanci bodo delali za ustanovitev slovenske pravne fakultete v Ljubljani, jugoslovanski za italijansko pravno fakulteto v Trstu; Italijani privolijo v ustanovitev posebnega okraja za tržaško okolico, v ustanovitev slovenskih razredov na nemški gimnaziji v Trstu, jamčijo pristo uporabo slovenskega jezika v tržaškem občinskem svetu in tudi hrvatskega v istrskem deželnem zboru. »Edinost« je takšne temelje sporazuma zavrnila z opozorilom, da te »koncesije« glede Trsta sploh niso v kompetenci avtonomnih oblasti, kjer odločajo Italijani, temveč vlade, od katere bi si jih bilo treba šele izbojevati. Ni pa sporazuma brez tistega, kar je v resnici v kompetenci tržaške občine, t. j. brez slovenske osnovne šole v mestu. »To je naš postulat nad vsemi postulati!« — Italijanski nacionalni voditelji v Trstu in Istri (Venezian, Cleva, Bartoli) so sploh odklanjali samo idejo sporazuma. Drugače tržaški Slovenci: Izredni občni zbor »Edinosti« je 27. marca 1904 poudaril: »Nil de nobis sine nobis«. Obenem pa je sprejel Rybačevo stališče, da je za Primorje najboljša rešitev avtonomija, kakršno je za celo Avstrijo tedaj predlagal socialdemokrat Springer (dr. Karl Renner). Primorje naj se ne deli

²¹ J. Šidak, M. Gross, I. Karaman, D. Šepić, Povijest hrvatskog naroda g. 1860—1914., Zagreb 1968, str. 214—215. — Janko Pleterski, Politika »novog kursa«, jadranski kompromis i Slovenci, Jugoslovenski istorijski časopis, 1973, br. 3-4, str. 50—52.

²² J. Pleterski, delo navedeno v op. 21, str. 75—77.

teritorialno, temveč se naj tu uveljavi avtonomija vseh narodnosti na personalnem načelu. Konkretno je to seveda pomenilo šolsko avtonomijo Slovencev oz. Hrvatov v Trstu in v drugih mestih z italijansko večino, v državnopravni perspektivi pa pridružitve nedeljenega Primorja slovenski oz. jugoslovanski enoti. To je bila konkretizacija za celo Primorje formule, ki jo je »Edinost« opredelila že jeseni l. 1903 glede Istre: To ni samo italijanska hiša, marveč tudi slovanska in sporazum ne sme pomeniti ločitev, temveč skupno življenje v isti hiši, v kateri morajo biti gospodarji eni in drugi in morajo oboji imeti recipročne pravice na istem ozemlju.²³

Uveljavljanje tržaških Slovencev in Trsta kot subjekta v slovenski in dalmatinski politiki je tedaj vendarle doseglo že vidna priznanja. Prvi shod slovenskih narodnoradikalnih študentov 5. do 8. septembra 1905 si je za kraj sestanka izbral Trst in na tem shodu je nastopil tudi dr. Josip Smodlaka iz Splita. Slednji je ugotovil: »Če je težko, da bi bil Trst samo naš, pa moremo vendar doseči, da bomo poleg tujega Trsta imeli tudi svoj Trst, t. j. da se osamosvojimo v mestu, kjer nas danes gledajo kot osovražene tujce.« Pomembno je še Smodlakovo dopolnilo: »Ko govorim o našem Trstu, mislim na slovenski Trst — kajti le na slovenski podlagi bo Trst rešen za Jugoslavijo.«²⁴

Konsolidacijo in politično uveljavitev slovenskega elementa v Trstu so tedaj registrirale tudi avstrijske oblasti, zlasti politično najbolj direktne, t. j. vojaške. Poveljstvo 3. armadnega zbora v Gradcu je 16. aprila 1907 vladi obširno poročalo o položaju na Primorskem, v Dalmaciji in na Južnem Tirolskem, z vidika pobijanja iredentizma. Glede Trsta je razčlenilo socialno strukturo njegovih nosilcev: revnejši razredi prebivalstva se še drže starih krajevnih tradicij in pri njih je še občuten nekdanji odpor proti Benetkam; premožnejši ljudje, izobraženci in polizobraženci, uradniki, učitelji in podobni simpatizirajo skoraj v celoti z Italijo. Velik del priseljencev iz Italije so preprosti delavci in ti se nagibajo k socialističnim idejam. Poveljstvo ni govorilo posebej o stališču socialnih demokratov. Ugotovilo je pa, da so oni v mestu najmočnejši politični tabor, da v mestnem svetu še niso primerno zastopani, da je delavstvo dobro organizirano, da vodi uspešne stavke, da je med avstrijskimi mesti Trst morda mesto z najbolj številnimi stavkami, da bi v primeru vojne v tem mestu utegnili povzročiti nemire tudi socialni demokratje. — O Slovencih v Trstu je poročalo med drugim: »Še pred malo desetletji so jih Italijani obravnavali kot docela manjvredne, v zadnjih letih pa so začeli utrjevati in širiti svoje pozicije ter se čutiti enakovredne, za kar posebno uspešno deluje nekaj slovenskih denarnih zavodov. Z ustanovitvijo Narodnega doma so začeli Slovence uspešno odtegovati amalgamiranju. V bližnji prihodnosti je mogoče računati že s približno 50.000 Slovenci (torej več kot v Ljubljani), ki bi pod ustreznim énotnim vodstvom mogli odločilno poseči v krajevne razmere.« V tem vojaškem poročilu še malo ni kakega predloga, naj bi avstrijska politika podprla Slovence proti Italijanom. Vojaške oblasti predlagajo le, da je treba vsem avstrijskim oblastem in uradnikom naložiti ostro in odločno ukrepanje in kaznovanje, vsekakor to, kar je bilo militaristični miselnosti najbližje.²⁵ Izredno zanimivo je reagiranje zunanjega ministra

²³ J. Pleterski, isto delo, str. 60–63.

²⁴ Iz naroda za narod. I. shod narodno-radikalnega dijaštva od 5.–8. kimovca 1905 v Trstu, Ljubljana 1905, str. 120–124.

²⁵ Allgemeines Verwaltungsarchiv, Wien, Ministerium des Innern Präs. Nr. 1037/M. I. ex 1908, karton 2017.

Aerenthala, ki je v zvezi s predlogi vojaškega poveljstva pisal 1. januarja 1908 notranjemu ministru Bienerthu: »Ne zapiram oči pred preudarkom, da bo komaj kaj uspeha, če ostanemo zgolj pri uveljavljanju državne moči. To moč bi pač morali podpreti tako, da bi začeli s politiko ustrežljivosti, ki bo nagnjena k temu, da po možnosti izpolnjuje upravičene želje naših italijanskih podanikov. — Ne vdajam se utvari, da se nam bo z lahkoto posrečilo iztrebiti iredentizem, pa vendar verjamem, da se bomo približali svojemu cilju — doseči normalne razmere v zadevnih obmejnih okrajih — če bomo začeli reševati vprašanje italijanske univerze. Dokler bo to vprašanje ostalo odprto, bodo naši Italijani imeli tehten razlog za nezadovoljnost.« — O kaki misli, igrati na slovensko karto, ni niti sledu.²⁶

Socialna antipatija je pač bila razlog za to, da Aerenthal ni bolj poudaril protiiredentizma socialne demokracije v Trstu. Ta protiiredentizem se je v tisti dobi še posebno močno in manifestativno izrazil na znani konferenci socialističnih strank Italije in Avstro-Ogrske, maja 1905. Ta konferenca seveda ni bila pobuda italijanskih in slovenskih socialdemokratov v Trstu samem, a bila je velikega pomena za utrditev mednarodnostne usmeritve obeh tržaških delavskih strank. Vobče pa je mogoče ugotoviti, da je tedaj protiiredentizem italijanskih socialistov izviral predvsem iz protimilitarističnega, protivojnega stališča, da ni bil izraz kake posebne politične ali teoretične poglobitve v nacionalno problematiko prizadetih obmejnih dežel Avstrije in samega Trsta.

Najbolj temeljit in politično najbolj preišljen odgovor na vprašanje Trsta in Slovenije, kakor so ga v teh letih odpirali jugoslovansko gibanje, iredentizem, delavsko gibanje, posebno občutno pa poskusi »novega kursa« za jadranski kompromis, so bili članki in nato brošura dr. Henrika Tume »Jugoslovanska ideja in Slovenci«, februarja in marca 1907. Tudi Tuma je izhajal iz nevarnosti imperialističnega pritiska morebitne Velike Nemčije na jug, na Trst. A to mu ni bila edina nevarnost. Poleg Scile je ugotavljal tudi Karibdo — Veliko Italijo in »Karibdico« — Ogrsko. Vsi ti nevarni imperialistični interesi, je ugotavljal, se križajo na južnoslovanskem ozemlju na vzhodnem obrežju Jadrana; bližnja smrt Turčije jih bo le še okrepila, če se pravočasno ne najde generalno zdravilo. To pa je politična samostojnost in posebna gospodarska organiziranost podonavsko-balkanskega prostora, konkretno, velike avstrijske države, narodnostno federalizirane v kulturnih vprašanjih ter gospodarsko in politično naslonjene na kulturno in gospodarsko socialno združene jugoslovanske narode. Ti se naj organizirajo okrog treh mest kot gospodarskih središč: Trsta, Soluna in Carigrada. Posebno trdna mednarodna vez v tem podonavsko-balkanskem prostoru, strnjenem proti nemškemu imperializmu, bodo tesno internacionalno povezane delavske stranke. Pa vendar bi po Tumovi zamisli delavstvo bilo le nekakšna varščina ali korektiv, kajti vodilna družbena sila in nosilec narodnega vprašanja je slej ko prej meščanstvo. Razumljivo, tudi Tuma je v času, ko to piše, še meščanski politik. Zato je glede slovenskega vprašanja, ki ga pri vsem tem vendarle najbolj zanima, iskal rešitev tako, da je »učil slovensko buržoazijo, kakšen pomen ima zanjo Trst kot veliki trgovski emporij srednje Evrope«. Zato

²⁶ Isti fond, pismo Aerenthala z dne 11. januarja 1908, 76/4/I. B. notranjemu ministru Bienerthu.

je zanj poglobitna stvar »vprašanje možnosti in sposobnosti slovenske buržoazije za gospodarsko konkurenco«. ²⁷

Že zdaj lahko rečemo, da se takšno Tumovo gledanje ni bistveno spremenilo niti potem, ko je pristopil k socialni demokraciji. — Največji neposredni politični pomen tega Tumovega publicističnega nastopa je odklonitev poskusov novega razmejevanja v Primorju, potrditev Slovencev kot popolnoma enakopravnega subjekta pri vsakršni odločitvi, ki jih prizadeva, vztrajanje na statusu quo nasproti Italiji. Posebej glede Trsta in njegovega razmerja do Slovenije je važno to, da je Tuma videl v njem torišče slovenske in jugoslovanske gospodarske in kulturne dejavnosti, ne pa tudi nekakšnega državnega osvajanja, čeprav je omenjeno dejavnost povezal s krepitvijo slovenskega in hrvatskega življa v mestu. Državno-politično je obravnaval Trst, podobno kot tudi uresničenje jugoslovanske ideje, v zvezi s podonavsko-balkanskim prostorom. Videl je torej idealno podobo, ni pa videl, da za uresničitev te podobe ne zadošča samo delovanje splošnih integrativnih, gospodarskih in socialnih faktorjev, temveč da je prvi pogoj zanje politična samoodločba narodov tega prostora. Zato ga še nista vznemirili niti vprašanje demokratične revolucije niti vprašanje sposobnosti nacionalnih meščanstev zanje. Bilo je še precej daleč do njegove bojevite ugotovitve v letu 1913: »Preporod Avstrije iz nje same, po državni upravi in dinastiji je torej izključen . . . Boj absolutizmu, reakciji in fevdalizmu avstrijskemu!« Vprašanja, kakšen boj in kdo ga naj vodi, v zavezništvu s kom, pa tudi tedaj še ni načel.

Velika zmaga tržaških socialdemokratskih strank na prvih državnozborskih volitvah po sistemu splošne in enake volilne pravice, ko so vsi štirje mestni mandati prišli z italijansko-slovenskimi glasovi v delavske roke, je nagnila dr. H. Tuma, da pristopi k Jugoslovanski socialno demokratični stranki. S tem je misel o Trstu kot središču dobila v socialističnem taboru najbolj vnetega in sistematičnega zagovornika, ki ji je ostal zvest vse do konca habsburške monarhije. Ob Tumi se je v tem smislu pojavljal tudi dr. Karl Slanc, zlasti v letu 1910 v vrsto člankov v celjskem Narodnem dnevniku, s skupnim naslovom »Avstrijski Jugoslovani in morje« (izšlo l. 1912 v knjižni obliki). ²⁸ Dr. Slanc, ki je pač resnično »tudi kot socialist ostal v bistvu liberalen prosvetitelj«, ²⁹ je v tem spisu (ki vsebuje poskus marksistične koncepcije slovenske zgodovine) analiziral slovenski položaj po aneksiji Bosne in Hercegovine. Tudi on vidi v reformirani Avstriji ščit pred imperializmom Nemčije, Slovence pa kot »avstrijsko Črno goru« proti Italiji. Njegove realne zamisli se gibljejo v okviru dualizma t. j. gradi na povezanosti Slovenije z Dalmacijo in Istro. Ne govori o kakem državnopravnem programu, vse polaga na gospodarsko-kulturno utrditev in povezavo. Po Slančevem prepričanju » . . . smo avstrijski Jugoslovani narod, kateri ima dosti življenjskih moči v sebi, toliko, da ustvari na obalah Adrije veliko kulturo, veliko bogastvo, da bomo pridobili to kulturo ali sami, ali v zvezi z domačimi Italijani . . .« V prvi vrsti je priporočal ožjo zvezo med avstrijskimi Jugoslovani, a tudi aktivnost v Trstu. Pri tem je upošteval, da so »Italijani na našem obmorju

²⁷ Edvard Kardelj (Sperans), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (II. izdaja), Ljubljana 1957, 293.

²⁸ Narodni dnevnik, Celje, 1910, št. 225–247. — Karl Slanc, *Avstrijski Jugoslovani in morje*. Uvod Vladimir Knaflič. Gorica 1912.

²⁹ Dušan Kermavner v *Slovenskem biografskem leksikonu*, 10. zvezek, str. 354.

še vedno vodilni trgovci, še vedno merodajni meščani v marsikaterem mestu na slovanskem jugu.« Zahteval je od vlade jugoslovansko-italijansko univerzo in tehniko v Trstu. Zanimivo je njegovo pričakovanje glede integracijskega učinka obeh ustanov: »Naši bi se igraje učili italijanščine in Italijan bi tudi poskusil, ako premore naučenje hrvaščine (Slanc je tu novoilirskega prepričanja). Imeli bi Italijane in Jugoslovane — profesorje, obe šoli bi složili laški in slovenski element v prid svojih narodov in korist državi.« In Slančev sklep? »Trst mora postati nas vseh avstrijskih Jugoslovanov glavno mesto!« »Če smo kaj vredni, v boj za nadvlado na jadranski obali in na morju!« Razume se, vse to v avstrijski državi.

Misel o Trstu kot gravitacijskem središču narodnostnega razvoja Slovencev v zvezi z drugimi južnimi Slovani ni bila v letih pred svetovno vojno samo stvar Tume in socialne demokracije, temveč se je dokazovala tudi v drugih slovenskih političnih taborih. Tu gre zlasti za mlajše narodno radikalne in leve liberalce. Gre za krog »Našega lista«, ki je l. 1905 z jugoslovanskega stališča nastopil proti dezinteresu »novega kursa« za Slovence in ki je l. 1907 objavil omenjene Tumove članke iz splitske »Slobode«. ³⁰ Gre za dr. Bogumila Vošnjaka (pozneje član Jugoslovanskega odbora, ki si posebno prizadeva odvrniti nevarnosti »londonskega pakta«), ki je v letu 1906 izražal skepso do stikov z Ricciottijem Garibaldijem. ³¹ Gre za krog, ki je l. 1911 začel v Gorici izdajati revijo »Veda«, kateremu je poleg B. Vošnjaka in drugih zelo vidnih intelektualcev, pripadal dr. Vladimir Knaflič. Prav ta je v letu 1912 objavil »Spomenico slovenski javnosti« z zgovornim naslovom »Vseučilišče v Trst!«. ³²

Sklicujoč se na Tumo in Slanca in pričakujoč, da bo v kratkem v Trstu ustanovljena italijanska pravna fakulteta, se Knaflič izreka proti »oficialnemu« slovenskemu programu, ki je glede Trsta na negativističnem stališču (»Nam vseučilišče v Ljubljano, Italijanom pa vseučilišče kamor koli, le ne v Trst!«) in ki je, po njegovem mnenju, oprto na »prétiran strah pred italijanskimi vseučiliščniki kot narodnimi agitatorji.« Knaflič meni: tudi Slovenci naj dobe pravno fakulteto in pozneje celo univerzo v Trstu. Italijanska zahteva »Trieste o nulla« naj bo Slovincem le opomin, da tudi oni zahtevajo svoje v Trstu, ne pa vir strahu. Kajti: »Oni (Italijani) dobe v svoji fakulteti moč, ki jim le nekaj ohranja, kar že imajo. Mi pa hočemo dobiti nekaj, česar še nimamo, kar pa moramo imeti, če hočemo, da se uresniči naša bodočnost... Trst rabimo, zato mora postati naš. Vseučilišče mora v Trst... Strogo imperialistično vzeto — kar se pa malemu narodu ne poda — bi se morala glasiti naša zahteva: Nam vseučilišče v Trst, Lahom v Trento. To pa je dejansko nemogoče... Ne načeloma (t. j. po načelu, da mora univerza stati sredi čistega narodnostnega ozemlja, italijanska torej v Trentu. Op. J. P.), marveč iz praktičnih vzrokov priznavamo Lahom Trst za sedež njihove fakultete, načeloma pa zahtevamo Trst za sedež naše fakultete. Med obojimi pa mora ostati junktim.« V nadaljnjem dokazuje Knaflič z zgodovinskimi in statističnimi podatki: »Slovenija teži v Trst, prejšnja asimilacija je končana, v Trstu raste ugledna slovenska manjšina, ki je že danes

³⁰ J. Pieterski, delo navedeno v op. 21, str. 70—72, 80.

³¹ Bagumil Vošnjak, Latinsko pleme in Jugoslovani, Ljubljanski Zvon 1906, str. 562—566, 595—599.

³² Vladimir Knaflič, Vseučilišče v Trst! Spomenica slovenski javnosti, Gorica 1912.

„največje slovensko mesto“ z okrog 70 000 rojaki.« Slovensko vseučiliško vprašanje je del jugoslovanskega vprašanja, piše Knaflič. »Sila kuje nas Jugoslovane v eno telo. Bili smo pred Avstrijo, bomo tudi po njej, če ne bo šla z nami... Poraja se nova politična ideja, jugoslovanska, ki ima troje temeljnih črt: Industrializacijo, demokracijo, samoupravo... Ta emporium Carsiae et Carnioliae (Trst) je obenem severozapadno okno Balkana, je skupen jugoslovanski emporij in predmet jugoslovanski kolonizaciji, jugoslovanskemu gospodarstvu — vreden sovrstnik Varne, Carigrada in Soluna.« — Knaflič tukaj razmerje Trsta in Slovenije postavlja v širši okvir, ki ima kar precej potez tistega stališča, kakršno se po njegovem lastnem mnenju Slovincem ne poda, namreč, imperialističnega. Kar je pomembno, je to, da Knaflič italijanskega elementa v Trstu ne le zanika, marveč da vidi v njem posebno prednost: »V sožitju narodov raste kultura,« piše. »Nemška je, ki nas je doslej došla. Ali nekoliko romanske bi nam koristilo. Bližja nam je, lažje razumljiva... Dubrovnik je zacvetel pod laškimi činkvecentom. Mi moramo zacvesti v moderni kulturi germansko-romansko-slovanski, sledeč češkemu vplivu. In: ‚Malemu narodu treba širokega obzorja!‘ Le v mestu, kakor je Trst, si ga more mladenič pridobiti, ali pa mora v tujino.«

Vse to je bilo napisano še pred balkanskimi vojnami. Zmagoslavje Srbije, Črne gore, Bolgarije z Grčijo v vojni proti Turčiji je dalo novo kvaliteto jugoslovanskim prizadevanjem tudi na Slovenskem. In zopet se je pokazalo, da je Trst v tem s svojim slovenskim zaledjem ne le povezan, temveč da prednjači. Že 3. novembra 1912 je dr. Otočar Rybař na političnem zborovanju Edinosti v Trstu s posebnim poudarkom zavračal zunanjepolitično linijo Avstrije, priporočal Avstriji, naj se zbliža z Rusijo in Srbijo in jo opozarjal, da ji grozi propad, če bi nastopila proti slovanskim balkanskim državam. Kakor se ni dalo prepričati nastanka Nemčije in Italije, tako tega ne bo mogoče prepričati Jugoslovonom. »Če ne pride do ‚Jugoslavije‘ z Avstrijo na čelu, bo prišlo do nje zoper Avstrijo.« V resoluciji so zborovalci (bilo jih je 1500) izjavili, da je »usoda Slovencev identična z usodo južnoslovanskih balkanskih držav in da upajo, da tržaški Slovenci — ob bodočem federiranju jugoslovanskih dežel — ne bodo ločeni od drugih jugoslovanskih narodov.« — Vnema zborovalcev je bila tudi odgovor na stališče dela italijanskega tiska v Trstu samem (L'Indipendente), ki je ob uspehih balkanskih zaveznikov zanikal sorodnost Slovencev z balkanskimi Slovani. — Da je na Slovenskem in še posebno v Primorju tudi po oceni avstrijskih oblasti nastopil nov moment, se vidi po tem, da je poveljstvo 3. armadnega zbora v Gradcu izdalo novo tajno navodilo, koga je treba aretirati v različnih vojnih primerih. Od aneksijske krize je veljalo, da je treba aretirati itn. italijanske osumljence v primeru vojne z Italijo, slovenske in hrvatske pa v primeru vojne na Balkanu ali proti Rusiji. Po novem (3. februar 1913) pa je bilo ukazano, da je treba slovenske in hrvatske osumljence aretirati v vsakem primeru vojne, torej tudi v primeru vojne z Italijo!³³ Takò so avstrijske oblasti na svoj način povežale vprašanje svobode Trsta z vprašanjem svobode Slovencev in Hrvatov.

V letih pred svetovno vojno je Trst tema, o kateri govori predvsem slovenska liberalna in slovenska socialdemokratska politika. Slovenski klerikalizem je od Trsta odrezan, ker v njem skorajda nima svojih oporišč. S tem še ni rečeno,

³³ Janko Pleterski, Avstrija in Slovenci leta 1912—1913. Kronika, 23, 1975, str. 110—120.

da se za Trst ne bi zanimal in o njem razmišljal in to tudi v sklopu lastnih zamisli o reševanju narodnega vprašanja. Dr. Ivan Šušteršič je v svojem znanem trialističnem memorandumu, poslanem 25. julija 1909 prestolonasledniku Francu Ferdinandu, vključeval v predvideno jugoslovansko državno enoto celotno Primorje, torej tudi Trst, čeprav o njem posebej ni govoril.³⁴ Tudi vodilna cerkvena osebnost v slovenskem klerikalizmu, ljubljanski škof dr. Anton B. Jeglič, je aktivno mislil na Trst: po njegovem posredovanju je bil konec l. 1910 na položaj tržaškopopskega škofa imenovan Slovenec dr. Andrej Karlin.³⁵ In tudi dr. Janeza E. Kreka je usoda Trsta (med vojno) baje zelo skrbela.³⁶ Pa vendar je za slovensko klerikalno stranko to mesto v glavnem ostalo tisto, kar je opredelil »Slovenec« že 9. aprila 1910: »Naša temna točka — Trst.«³⁷

Novi pojav v slovenski politiki pred vojno, narodno revolucionarno ali »preporodovsko« gibanje, novo ne v idejnem, temveč v protiavtstrijsko-jugoslovanskem smislu, se glede Trsta ni posebej opredeljevalo. V slovenskem zgodovino-pisju se je v zadnjem času odnos »Preporoda« do Trsta različno tolmačil. Lojze Ude meni, da so »nekateri preporodovci to tržaško premočrtno zaverovanost (ki je, ali računala na ohranitev habsburške monarhije in njene meje nasproti Italiji, ali pa se vdajala upom, da bo Trst v vsakem primeru prišel v meje Jugoslavije) velikega dela slovenskih izobražencev in političnega vodstva napadli, ker se jim je zdela nevarna za premočrtno revolucionarno usmerjenost.«³⁸ Takšno tolmačenje bi seveda pomenilo, da so preporodovci za poglavitni cilj — Jugoslavijo — bili pripravljene žrtvovati delnega — Trst. Dušan Kermauner temu ugovarja z dvojnega stališča. Najprej: »Ob takšni povezavi mora bralec sklepati, da je bila takrat med Slovenci ... struja, ki je že razmišljala o razsulu Avstro-Ogrske in zato zavračala lokacijo zahtevane univerze v Trstu, ... sprejemajoč, da ob razpadu Avstrije (Trst) ne bo prišel v meje Jugoslavije.« In nato: »Toda prav noben takšen preporodovec ... ni prišel do besede v Preporodu.« Temu potem — v zvezi s Slovenci sploh — previdneje dodaja pod črto: »Iz izjem kajpak ne moremo delati pravila!«³⁹ — Kategoričnost zanikanja ne odpravlja s sveta niti »struje« niti problema samega. Vprašanje ostaja odprto. Glede »Preporoda« samega bo treba upoštevati, da je v svojem realnem delu na Trst vsekakor računal, da je prav v Trstu spomladi 1914 začel izhajati dnevnik z zgovornim naslovom »Jugoslavija«, ki je preporodovsko gibanje podpiral, da je incident na tržaški »Revoltelli«, marca 1914, močno razburil javnost in še posebej študentsko mladino ne le na Slovenskem, temveč tudi na Hrvaškem, v Srbiji in v vseh univerzitetnih središčih, kjer so študirali jugoslovanski študentje.⁴⁰

Tik pred vojno, prav na dan sarajevskega atentata, je IX. zbor Jugoslovanske socialno demokratične stranke razpravljala o preselitvi izvršilnega odbora

³⁴ Ivan Šušteršič, Moj odgovor. 1922, str. 63—65.

³⁵ Jože Jagodic, Nadškof Jeglič, Celovec 1952, str. 273, 394.

³⁶ Vinko Brumen, Srce v sredini. Zivljenje, delo in osebnost Janeza E. Kreka. Buenos Aires 1968, str. 158, 427.

³⁷ Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem. Ljubljana 1928, str. 300.

³⁸ Lojze Ude, Slovenci in jugoslovanska skupnost. Maribor 1972, str. 49 in 59.

³⁹ Dušan Kermauner, O slovenskih zadevah v knjigi D. Jankovića »Srbija i jugoslovensko pitanje 1914—1915. godine«. Jugoslovanski istorijski časopis, 1974/3-4, str. 223—224.

⁴⁰ Preporodovci proti Avstriji. Uredil Adolf Ponikvar. Ljubljana 1970. Glej zlasti spremno besedo Frana Zwitterja in prispevek Franja Periča, Preporodovci v Trstu. Str. 5—9 in 293—310. — Glej tudi: Branko Marušič, Dogodki na tržaški »Revoltelli« marca 1914, Zbornik: Jugoslovanski narodi pred prvi svetski rat. Urednik Vasa Cubrilović. SANU. Beograd 1967, str. 513—520.

stranke iz Ljubljane nazaj v Trst. Izkazalo se je, da sprejema tudi stranka kot takšna Tumovo koncepcijo glede Trsta, kljub dovolj številnim ugovorom. »Ni krivda primorskih sodrugov,« je več kot pol stoletja pozneje zapisal Ivan Regent, eden najvnetejših podpornikov Tumovega predloga, »če je prišlo kmalu potem do svetovne vojne in če je dunajska vlada prepovedala (slovenski) socialistični dnevnik in da se izvršilni odbor v Trstu ni mogel tako razviti, kakor je bilo pričakovati in kakor je bilo potrebno.«⁴¹

⁴¹ Ivan Regent, Špomini, Ljubljana 1967, str. 284.